

stillende ud fra alle synsvinkler på kun 101 sider. Der efterlyses da også en omtale af alternative forklaringer på de forskellige begivenheder og problemer, ligesom der stærkt savnes noget mere analyse. Videre mangler der kildehenvisninger – bl.a. til de mange citater – samt en litteraturliste.

Anton Pelinka, der er professor i politologi i Innsbruck, behandler i tredje og sidste afsnit (s. 281–321) det politiske system i Østrig, herunder beslutningsprocessen, forfatningsorganerne, partierne, organisationerne, arbejdsmarkedet, det økonomiske system samt massemedierne. Pelinkas afsnit – bogens korteste, men nok bedste – forekommer yderst kompetent. Emnerne belyses godt med en hel række tabeller (24 i alt), og der lægges meget fin vægt på såvel det specielt østrigske som på den historiske dimension.

Hvad der frem for alt gør indtryk på en dansk læser, er den enestående økonomiske udvikling i 2. Republik. Mens næsten samtlige europæiske lande har haft økonomisk tilbagegang siden 1974, har Østrig haft fremgang med stigende økonomisk vækst – fuld beskæftigelse – samt ringe inflation. Hvordan kan det dog gå til? Bogens forfattere er enige om følgende 2 hovedårsager: For det første fastsætter en såkaldt paritetisk kommission suverænt løn- og prisspørgsmål – fører altså indkomspolitik – og for det andet hersker der forbløffende politisk stabilitet både parlamentarisk og på arbejdsmarkedet, hvor der kun har været ganske få strejker. Imidlertid burde der tillige være peget på de betydelige østrigske energikilder: olie, gas og vandkraft, der har bevirket, at Østrig har klaret oliechoket langt bedre end de øvrige europæiske stater.

Den avancerede østrigske sociallovgivning gør ligeledes stort indtryk. Eksempelvis har østrigerne siden 1977 haft mulighed for at passe syge slægtninge uden løntab. På baggrund af økonomien og de mange reformer, der har moderniseret landet, er det fuldt forståeligt, at de europæiske stater i dag er så stærkt optaget af den »østrigske model«. Alt i alt får man i denne kombinerede kultur-, social-, historie- og samfundsfagsbog vældig god besked om alle aspekter af samfundslivet i Østrig fra 1918 til i dag. Det er et alsidigt og velafbalanceret informationsværk, der lægger godt op til refleksion og diskussion. Bogen kan derfor anbefales på det varmeste.

Peter Sørensen

Peter Hüttenberger: Bibliographie zum Nationalsozialismus. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1980, 214 s. Arbeitsbücher zur modernen Geschichte 8.

For den, der ønsker at danne sig et overblik over og at sætte sig ind i den efterhånden meget omfattende litteratur om Tyskland i mellemkrigstiden og under anden verdenskrig og om nazismen specielt, forelå der indtil for få år siden ingen større samlede bibliografiske hjælpemidler¹. Litteraturen måtte opsøges især via tidsskrifters anmeldelser og oversigtsartikler og gennem den årlige *Bibliographie zur Zeitgeschichte* (fra 1953 ff.), og det var og er et relativt langsommeligt arbejde. I 1977 rådede Peter D. Stachura i nogen grad bod på dette for Weimar-republikkens vedkommende med udsendelsen af *The Weimar Era and Hitler 1918–1933. A Critical Bibliography*², der selv om dens kommentarer til de enkelte titler ofte er værdiløse, med sin systematik er en hurtig hjælp til at finde frem til både den centrale og mindre vigtige litteratur om en række af de væsentligste emner.

¹ Jeg ser her bort fra *Bibliothek des Instituts für Zeitgeschichte, München; Alphabetisches Katalog*, 1–5, Boston 1967, da det dels nu er forældet, dels ikke vil stå til rådighed for de fleste.

² Oxford 1977, 276 s.

Nu foreligger der også en bibliografi af Peter Hüttenberger om nazismen med tyngdepunktet i denne politiske bevægelses magtperiode 1933 til 1945, men også med inddragelse af litteratur om den forudgående periode. Alligevel er der ikke mange overlapninger mellem denne og Stachuras bibliografi, og de må siges at supplere hinanden på en sådan måde, at vi nu har den første specialbibliografiske dækning af Tyskland i perioden 1918-45 omfattende de fleste af de centrale emner.

Hüttenbergers bibliografi er udkommet i serien *Arbeitsbücher zur modernen Geschichte* udgivet af professor Hans-Ulrich Wehler, og bibliografiens karakter af »arbejdsbog«, også for dens forfatter, skal understreges, da der ikke er tale om nogen bare nogenlunde helstøbt og gennearbejdet bibliografi. Et kort forord bruges kun til delvis at fortælle om de redaktionelle udvalgsprincipper, idet det nævnes, at en del ældre litteratur er udeladt, og at der er foretaget indskrænkninger i medtagelse af titler om udenrigspolitikken, krigshistorie, kirkerne under nazismen, koncentrationslejrenes og jødeudryddelsernes historie, fascismeteori m.m., da disse emner hidtil har nydt en uforholdsmæssig stor opmærksomhed, idet det dog specielt for fascismeteorierne omtales, at en mængde titler er udeladt, da de i reglen beskæftiger sig med abstrakte modeller fjernt fra virkeligheden (s. 10). Hermed har Hüttenberger også samtidig gjort sit eget standpunkt klart; han hører mere til empirikerne end teoretikerne, hvis det skal siges lidt kantet. Han hører til de mere traditionelt arbejdende tyske historikere³, og det præger hele vejen igennem bibliografiens til dels forældede systematik og de medtagne titler, der ikke tager hensyn til nogle af de vigtige nye tendenser i fascisme-forskningen. Vil man beskæftige sig med, hvem der udgjorde NSDAP's sociale basis, hvem der stemte på og/eller var medlemmer af partiet og hvorfor, må man lede spredt i afsnittene 6 (fascismeteori), 8 (partiets historie før 1933), 9 (magtovertagelsen) og 13 (partiorganisationerne efter 1933). Der er intet selvstændigt afsnit om denne vigtige og meget diskuterede problematik og i forlængelse heraf er karakteristisk nok en så vigtig antologi som Wolfgang Schieder (Hg.): *Faschismus als soziale Bewegung*, Hamburg 1976 ikke medtaget. Tilsvarende findes der ingen selvstændig rubrik om den nye tendens i en del af forskningen, der kan sammenfattes under betegnelsen »fascismens æstetik eller massefascination«, og hvor en hel del titler efterhånden foreligger. Det er imidlertid en problematik, der overskrider den af Hüttenberger anvendte systematik, på grund af dens tværfaglige karakter, hvor litteratur, billedkunst, arkitektur, byplanlægning, film m.m. behandles ud fra samme overordnede målsætning. Hüttenberger har ganske vist et afsnit 11 med betegnelsen »offentligheden i det 3. rige«, men den indeholder næsten kun titler med den ældre forsknings tilgangsvinkel. Berthold Hinz's arbejde om maleriet under nazismen er kommet med, men en lang række andre titler indenfor området er udeladt⁴. Når det ifølge forordet har været Hüttenbergers intention med udvalget også at anspore forskningen på hidtil forsømte områder, synes det ikke at gælde de tendenser, der arbejder med en anden tilgangsvinkel end den traditionelt historiske.

Hüttenberger undlader i forordet at fortælle, på hvilket grundlag bibliografien er udarbejdet; om der er tale om en systematisk gennemgang af bogfortegnelser og tidsskrifter, hvilke og for hvilken periode, i hvor vid udstrækning ikke-tyske titler er medtaget og

³ Retfærdigvis skal det nævnes, at Hüttenberger slet ikke er nogen »begrebsløs« empiriker, se hans *Nationalsozialistische Polykratie, Geschichte und Gesellschaft* 2, 1976, s. 417-442.

⁴ Bl.a. H. Denkler/K. Prümm (Hg.): *Die deutsche Literatur im »Dritten Reich«*, Stuttgart 1976 (specielt R. Stollmanns artikel); B. Hinz et al. (Hg.): *Die Dekoration der Gewalt - Kunst und Medien im Faschismus*, Giessen 1979; John Heskett: *Art and Design in Nazi Germany, History Workshop* 6, 1978, s. 139-53; G. Bussmann (Hg.): *Kunst im 3. Reich. Dokumente der Unterwerfung*, Frankfurt/M. 1974 (billigbogsudg. 1979).

meget mere. Det er min første bibliografi-tekniske indvending mod dette udvalg. Min anden indvending gælder den bibliografiske primitivitet og inkonsekvens, der præger arbejdet. Man må til nød finde sig i, at der ikke opgives omfanget af det enkelte værk, selv om det altid er en nyttig hjælp at få at vide, om det er på 60 eller 600 s.⁵ Men det er urimeligt, at der ikke konsekvent anføres udgaver af den enkelte titel; det sker i nogle tilfælde⁶ og ikke i andre⁷. Havde det været et for stort arbejde kunne Hüttenberger i det mindste konsekvent have medtaget kun enten den første eller den sidste udgave af en titel. Heller ikke oplysningerne om eventuelle oversættelser er medtaget konsekvent; de gives i nogle tilfælde⁸ og udelades i andre⁹. Titler hvis originale udgaver var engelske, amerikanske eller franske anføres i en række tilfælde kun i den tyske oversættelse, hvilket principielt burde undgås¹⁰. Helt pinligt er det, at den ungarske historiker Lajos Kerekes' bog fra 1963 om »Anschluss« opføres som en tysk bog, skønt den kun er kommet på ungarsk¹¹. Få titler nyder den undtagelsesvis ære at blive optaget flere steder, bl.a. Franz Neumanns klassiske *Behemoth*, hvis amerikanske udg. fra 1942 opføres under afsnittet fascismeteori¹², i øvrigt uden angivelse af, at der kom en anden stærkt udvidet udg. i 1944, mens vi finder den tyske oversættelse fra 1977 under afsnit 10.1 (Forfatning, forvaltning, lovgivning)¹³ dog uden at det oplyses, at Gert Schäfer har forsynet den med en meget lang efterskrift (s. 665-776) med overskriften »Franz Neumanns Behemoth und die heutige Faschismuskussion«. Det havde snarere berettiget den tyske udg. til anførelse under afsnittet fascismeteori.

Det havde været nyttigt, om de medtagne utrykte tyske og udenlandske dissertationer også var blevet anført som sådanne. I nogle tilfælde oplyses det, at der er tale om en diss., men ikke at den er utrykt¹⁴, i andre oplyses det end ikke, at det er en diss.¹⁵

⁵ Heller ikke altid oplyses sidetallene ved tidsskriftsartikler, særligt galt er det af en eller anden grund i afsnittet om Østrig, se 85-2/3/4/9, 86-13/14, 112-41, 114-28. (her som i det følgende henvises til bibliografien først med sidetal, derefter med nr. i bibl. på den pågældende side. Flere på hinanden følgende numre adskilles med /).

⁶ Eks. 29-48, 54-1, 57-64, 57-66.

⁷ Eks. 22-15 (2. udg. 1976), 57-71 (ny udg. 1968), 61-11 (ny udg. 1974, 1-3), 74-42 (orig. udg. i et bd. 1967).

⁸ Eks. 56-51/52, 73-24/25.

⁹ Eks. 22-15 (oversat til eng. 1970), 35-45 (oversat til eng. 1979), 74-42 (oversat til adskillige sprog), 75-63 (eng. oversættelse 1968), 86-25 (oversat til tysk 1977), 107-6 (eng. udg. samme år).

¹⁰ Eks. 23-23 (eng. orig. 1967), 32-6 om Göring (amer. orig. 1974), 66-18 (eng.-amer. orig. 1941. (For øvrigt kom den tyske oversættelse i 1974 og ikke i 1945, som det angives i bibl.), 85-108 (eng. orig. 1953, senest optrykt 1980), 88-16 (eng. orig. 1967), 70-1 (amer. orig. 1965), 93-14 (amer. orig. 1964), 105-5 (fra orig. 1970), 111-27 eng. orig. 1965). Da Hüttenberger ifølge forordet ønsker sin bibl. benyttet som et udgangspunkt for den videre forskning, havde det været rimeligt, om han konsekvent havde anført originaludgaver uanset sprog, hvis ikke den ene eller den anden omstændighed gør, at oversættelsen er en forbedret eller revideret udg.

¹¹ 86-21.

¹² 45-106. Også Walter Hofers kildeudg. anføres to steder, men i to forskellige oplag og i det ene tilfælde uden undertitel (13-14, 24-43). Albert Krebs' erindringer opføres både under afsnit 4 (erindringer) og under afsnit 8 (partiets historie før 1933) og sidstnævnte sted også i den amerikanske oversættelse (28-23, 56-51/52). Det er at yde benytteren en for stor service for dette ene værks vedkommende, kræfterne havde været bedre anvendt på andre områder.

¹³ 64-47.

¹⁴ Eks. 54-17, 58-86, 59-108, 117-6.

¹⁵ Eks. 57-60, 60-115, 106-15.

Det vil sige, at bibliografien bl.a. på dette område kan give sin benytter noget ekstra arbejde. Nogle steder oplyses både den trykte udg. af en diss. og den utrykte¹⁶, hvilket i nogle tilfælde kan være af betydning, da de trykte diss. i en del tilfælde er reviderede, forkortede eller strammede udg. af det originale arbejde og måske uden dettes bilag og lignende, men i en bibliografi af denne foreløbige karakter havde det været mere berettiget om en række andre oplysninger var blevet givet i stedet. Det gælder f. eks. at oplyse, at en diss., hvad enten det nævnes, at det er en diss. eller ikke, er kommet i en trykt udgave. Det undlader Hüttenberger i en række tilfælde¹⁷.

Til disse skønhedspletter, der trods alt er til at leve med for brugeren af bibliografien, følger sig andre og i nogle tilfælde mere generende. Der vil selvsagt forekomme en del tilfælde, hvor en titel kan anbringes med lige god begrundelse flere forskellige steder i en systematisk bibliografi, og denne situation har Hüttenberger også været i en del gange. Han har imidlertid hverken valgt det princip at gentage titlen eller at nøjes med at anbringe den et sted, idet han i nogle tilfælde gør det første¹⁸, i andre det andet¹⁹. Værre er det, at der har fundet en række fejlplaceringer sted indenfor den systematiske opdeling; titler er blevet anbragt i en sammenhæng, hvor de ikke hører hjemme. Det gælder bl.a. afsnittene 8 og 13 om NSDAP's historie og organisation henholdsvis før og efter 1933, hvor der er tale om en del inkonsekvenser og tilsyneladende tilfældigheder. Afsnit 8 om NSDAP's historie før 1933 rummer kun en del af de titler, der er relevante i dette afsnit; en hel del andre må findes under afsnit 13 om NSDAP's organisationer *efter* 1933 på trods af, at de udelukkende er om perioden forud²⁰. Geoffrey Pridhams bog *Hitler's Rise to Power* (1973) er blevet anbragt under afsnit 9 (magtovertagelsen), selvom det principielt er en – omend meget vigtig – lokalstudie på linie med bl.a. Jeremy Noakes' og Eberhart Schöns, der begge rigtigt er opført i afsnit 8 om partiets historie før 1933²¹. Man får her en mistanke om, at det er titlen alene og ikke indholdet, der har lokket Hüttenberger til at vælge den anførte placering af bogen. For at blive et øjeblik ved afsnit 8, finder vi her også en antologi med tekster af den lille venstrefløjsgruppe KPD-Opposition (KPO) 1928–33, hvori der foretages løbende analyser af nazismens udvikling i Tyskland ved siden af mere generelle betragtninger om fascismen²². Antologien hører retteligt hjemme under afsnittet om fascistecori og ikke blandt de empiriske studier af NSDAP's historie før 1933. Man kan også forbavses over at møde Max H. Keles bog om NSDAP's forsøg på ideologisk og propagandamæssigt at opfange arbejderklassen før 1933 i afsnit 14.5 (Social- og økonomisk historie: arbejderklassen), hvor den mere præcist hører hjemme i afsnittet om NSDAP's historie før 1933²³. Ligeledes i afsnit 14, men i delafsnit 3 (Økonomisk politik, enkeltaspekter) er anbragt Anson G. Rabinbachs artikel om naziregimets forsøg på at integrere arbejderklassen ved ændringer i det fysiske miljø på de større arbejdspladser²⁴. En placering i afsnit 13.3 om Deutsche Arbeitsfront, hvorfra

¹⁶ Eks. 74-45/46, 86-29/30.

¹⁷ Eks. udkom 87-34 i Wien 1978 under samme hovedtitel, 57-60 i Lawrence 1974, 117-3 i London 1976 under titlen *The Plough and the Swastika* (sidstnævnte dog medtaget i et tillæg 204-8).

¹⁸ Eks. 13-14 overfor 24-43, 28-23 overfor 56-51/52, 45-106 overfor 68-47, 108-12 overfor 114-21.

¹⁹ Eks. burde 86-29/30 også være opført under biografi. Det samme gælder 104-13, mens 105-21 bd. 1 også burde findes under afsnit 8 om NSDAP's historie før 1933.

²⁰ Eks. 104-6/7/8, 104-13, 105-2, 106-15.

²¹ 63-47.

²² 54-21.

²³ 118-10.

²⁴ 115-43.

disse bestræbelser via underorganisationen »Schönheit der Arbeit« udgik, havde været mere på sin plads.

Til fejlplaceringerne følger sig udeladelserne, der i en udvalgsbibliografi altid vil kunne gøres til genstand for diskussion, og hvor det kan være vanskeligt at trække en konsekvent grænse. Principielt bør efter min mening en mindre artikel, der er en forløber for et større arbejde altid vige for denne i en udvalgsbibliografi, hvis det er et spørgsmål om et enten eller. Dette princip har Hüttenberger ikke fulgt²⁵. Under biografier er der om Alfred Hugenberg kun medtaget en lille artikel fra 1961, mens John A. Leopolds monografi fra 1977 lades uomtalt²⁶, og i samme afsnit leder man forgæves efter flere af de nye Hitler-biografier og Jochen von Langs store Bormann-biografi²⁷. I det hele taget synes, som man måske kunne vente, dækningen af ikke-tyske titler at være noget mere ufuldstændig. En del eksempler skjuler sig allerede i de foregående og flere kunne nævnes²⁸ og specielt i afsnit 14.7 om kvinder er udeladt en række af de nyere og nyeste ikke-tyske arbejder af bl.a. Claudia Koonz, L. J. Rupp og Jill Stephenson²⁹ (men også en række tyske³⁰). Under afsnit 10.7 om Østrig 1938-45 vil man bl.a. lede forgæves efter Gerhard Botz hovedværk om det tredje riges »teknik« ved magtovertagelsen i Wien 1938-40³¹, mens forarbejderne i form af mindre artikler er medtaget³². Nu jeg er ved Østrig skal jeg heller ikke undlade at påpege, at rubrik 10.7 om Østrig 1938-45 er placeret som en del af det større afsnit med titlen NS-regimet/stat og ikke under afsnit 18 om de besatte områder. På den ene side kan der argumenteres for, at nazistyrer gjorde Østrig til en del af Tyskland i 1938, på den anden at de allierede og siden østrigerne selv betragtede den tyske tilstedeværelse 1938-45 som en okkupation. Dette sidste synes jeg nok burde have vejret tungere i Hüttenbergers overvejelser og have fået ham til også at opføre Østrig i afsnittet om de besatte områder.

²⁵ Eks. er medtaget 75-72 i stedet for C. W. Sydnor: *Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933-1945*, Princeton, N.J. 1977.

²⁶ *Alfred Hugenberg: the radical nationalist campaign against the Weimar Republic*. New Haven 1977.

²⁷ *Der Sekretär. Martin Bormann: der Mann der Hitler beherrschte*. Stuttgart 1977 (eng. oversættelse 1979).

²⁸ Bl.a. P. D. Stachura: *Nazi Youth in the Weimar Republik*, Oxford 1975, M. S. Steinberg: *Sabers and Brown Shirts. The German Students Path to National Socialism, 1918-1935*, Chicago 1977.

²⁹ C. Koonz: *Mothers in the Fatherland: Women in Nazi Germany*, i R. Bridenthal/C. Koonz (eds.): *Becoming Visible. Women in European History*, Boston 1977, s. 445-473; Laila Rupp: *Mobilizing women for war - German and American propaganda 1939-1945*, Princeton 1978; samme: *Women, Class and Mobilization in Nazi Germany*, *Science and Society* 43:1, 1979, s. 51-69; Jill Stephenson: *The Nazi Organization of Women 1933-1939*, i P. D. Stachura (ed.): *The Shaping of the Nazi State*, London 1978, s. 186-209.

³⁰ Bl.a. Gertrud Scholtz-Klink: *Die Frau im Dritten Reich. Dokumentation*, Tübingen 1978, Angela Stange: *Die Entwicklung, Organisation und Arbeit der NS-Frauenschaft/Deutsches Frauenwerk (1919/1938)*, Unpubl. diss. Berlin 1976, Annemarie Tröger: *Die Dolchstosslegende der Linken: »Frauen haben Hitler an die Macht gebracht«*, i *Frauen und Wissenschaft. Beiträge zur Berliner Sommeruniversität für Frauen, Juli 1976*, Berlin 1977, s. 324-255, Dörte Winkler: *Frauenarbeit versus Frauenideologie. Probleme der weiblichen Erwerbstätigkeit in Deutschland 1930-1945*, *Archiv für Sozialgeschichte* 17, 1977, s. 99-126. Arbejderne af bl.a. Gisela Bock og Stefan Bajohr fremkommet 1979-80 har næppe kunnet nå at finde optagelse i bibliografien.

³¹ *Wien vom »Anschluss« zum Krieg. Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39*, Wien, München 1978.

³² 85-2/3/4.

Min konklusion må blive, at denne bog i bibliografisk henseende lader så meget tilbage at ønske, at en ny og forbedret, men ikke nødvendigvis mere omfattende udgave burde udarbejdes. Mangelen på forudgående overvejelser om, hvordan en sådan bibliografi skal se ud og medtage af oplysninger, er helt åbenbare, og nogle af de afslørede fejl og mangler lader formode, at bibliografien ikke bygger på et tilstrækkeligt systematisk oplysningsarbejde. I en ny udgave burde i det mindste også medtages et forfatterregister.

Alle mangler til trods, er det dog et fremskridt, at denne bibliografi er bragt i trykken, da den på en række af de væsentlige områder, men ikke alle, kan være en hurtig hjælp til en første orientering i den store litteraturmasse. Så må man finde sig i, at man risikerer at få titler i hånden i forældede udgaver, i oversættelser, som utrykte dissertationer, hvor de foreligger trykte osv. Vil man derimod igang med et mere dybtgående studium af et eller flere specielle aspekter, vil denne bibliografi på de allerfleste områder være helt utilstrækkelig.

John T. Lauridsen

WHO WERE THE FASCISTS? Social Roots of European Fascism.

Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet og Jan Petter Myklebust ed. Universitetsforlaget, Bergen Oslo, Tromsø 1980. 816 sider NKR. 290,-.

Der er før udgivet samlinger af artikler om fascismen og nazismen. Adskillige gange har det været i den erklærede hensigt at gøre foreløbig status over forskningen og præsentere uenigheden om fascismens væsen, dens oprindelse, dens tilslutning o.s.v. Der er ingen udsigt til, at der i den nærmeste fremtid kan gøres endelig status, så sandt som det nu er et studium i sig selv at holde styr på de mange teorier om fascismen.

44 artikler plus introducerede artikler til afsnittene om hvert geografisk område plus indeks og oplysninger om bidragyderne, det kommer op på over 800 sider. Dette er i sig selv et overvældende indtryk af den videnskabelige interesse, emnet har haft og stadig har. Med de første 8 artikler viet teoretiske overvejelser og oversigter over andre teoretiske overvejelser er der praktisk talt ikke den synsvinkel, der ikke er anlagt, inklusive naturligvis det synspunkt, at det er meningsløst at betragte de såkaldt fascistiske bevægelser, partier og regimer under eet, uanset om de selv kaldte sig fascistiske eller ikke.

Det betyder også, at enhver kritisk kommentar til den ene eller den anden teori om fascismen allerede findes i bogen, om ikke i de eksplicit teoretiske artikler, så i de mere empirisk orienterede. Skillelinien er ikke klar, kan ikke være det, når udgangspunktet som her oftest er teoretisk og grundlaget for valg af teori ofte er politisk. Synspunkter der i den ene artikel betegnes som endegyldigt forladt af al seriøs forskning, dukker uden blusel op i andre artikler, der med nye raffinementer bygger bastionerne ud på ruinerne af de gamle opfattelser.

Omfattende vælger- og medlemsundersøgelser med opdelinger efter alle tænkelige sociale, økonomiske og geografiske variabler er uomgængelige i forsøget på at besvare bogens titel-spørgsmål. Den allerede aldersstegne hypotese, at småborgerskabet, klemmt mellem storkapitalen og proletariatet udgjorde fascismens massebasis, underbygges endnu en gang med diverse lokalundersøgelser, eller den modificeres til ukendelighed, f. eks. ved at definere småborgerskabet så bredt, at det rummer alt mellem industribaronerne og pjalteproletariatet. Det uundgåelige følgespørgsmål til problemet med, hvem fascisterne var, nemlig *hvorfor* de blev fascister, er endnu vanskeligere at besvare. Medlemskare og vælgerbasis i Det radikale Venstre i Danmark var også for en stor del småborgere. Hvis procenterne af småbønder, skolelærere og karriere-frustrerede akademikere var den samme, hvor meget klogere på fascismen er man så blevet.